

A Chronological Investigation of Prehistoric Pottery in the Qosheh Tut Region in Northeastern Iran

Mahboubeh Rahmatzadeh¹ Maryam Zohouriyān² Meisam Nikzad³
Hossein Koohestani⁴ Bahram Anani⁵

Received: 9/1/2025

Accepted: 10/3/2025

Introduction

Qosheh Tut Hill, located in Saleh Abad, North Khorasan, is one of the region's significant archaeological sites. It lies 12 km from Saleh Abad and 77 km northeast of Torbat-e-Jam, along the road connecting two major cities of Khorasan Razavi. This site was officially registered as a national monument of Iran by the Khorasan Razavi Cultural Heritage Office on July 15, 2003. Notwithstanding this, previous studies have been limited to only preliminary identifications, a comprehensive examination of this topic is lacking. To reconstruct the settlement history of Qosheh Tut Hill, a systematic study of its surface data was deemed necessary. This research employed a structured and statistically grounded methodology covering all areas of

1. Master's Student in Archaeology, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran. Email: mahbobe.rahmatzade1376@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran. (Corresponding author) Email: zohouriyān@birjand.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0001-9466-7639>
3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Archaeology and Restoration, University of Shiraz, Shiraz, Iran. Email: Meisam.nikzad@shirazartu.ac.ir
<https://orcid.org/0009-0000-5967-0584>
4. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran. Email: hkoohestani@birjand.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0001-8262-3487>
5. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: b.anani@aui.ac.ir
<https://orcid.org/0009-0007-6364-0687>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

the site. A sampling strategy focusing on index samples was adopted, and the study was conducted in three stages: grid mapping, sampling, and documentation of findings. Initially, a preliminary site map was created, dividing the hill into 25×25-meter grids. Selected squares were then sampled, and all available cultural materials were systematically collected, analyzed, photographed, and subjected to typological comparison. The significance of this research lies in its examination of Khorasan's cultural influences on neighboring regions and its exploration of the area's role as a hub for cultural interactions. Furthermore, such studies contribute to understanding the continuity of prehistoric and historical cultures in this strategically located and ecologically rich region.

Methodology

This research adopts a historical and comparative approach to analyze the Qosheh Tut site. Data collection involved both fieldwork and library research. During the field study, surface samples, particularly pottery, were systematically collected and analyzed. The collected specimens were then classified typologically and chronologically to provide a clearer understanding of the region's historical and cultural characteristics. As a foundational study, this research not only enhances our understanding of the past but also serves as a basis for future archaeological investigations.

Findings and Conclusion

Analysis of the pottery typology and its comparison with neighboring regions indicate that Qosheh Tut Hill was first settled during the Chalcolithic period as a small village. However, typological evidence from this period is relatively scarce. The site saw extensive habitation during the Bronze Age, when it developed into a larger settlement. Pottery from this period corresponds to various phases of the Bronze Age and shares significant similarities with the Bronze Age cultures of Turkmenistan, particularly Namazgah III and IV. Additionally, evidence of pottery linked to the Balkhi-Marvi culture was identified. During the Iron Age, Qosheh Tut Hill exhibited a continuous sequence of settlement, reaching its peak in terms of population and cultural activity. The Iron Age pottery from the site is the most abundant among all periods and closely resembles cultural artifacts from regions beyond present-day Iran, particularly the Yaz I culture of Turkmenistan. Comparative mapping and typological studies suggest that the prehistoric pottery of this region was significantly influenced by the Yaz culture and the prayer areas of Turkmenistan, followed by the Balkhi pottery tradition of Afghanistan. Furthermore, important cultural connections are evident with interior Iranian sites, including Shahr-e-Sokhteh in the southeast, Gorgan, Bojnourd, and Dargaz in the northeast, Neyshabur in the

east, and Tepe Hesar in central Iran. These findings underscore the extensive transcultural interactions that shaped the prehistoric cultural landscape of the region.

Keywords: Khorasan, Qosheh Tut, Cultural Studies, Namazgah, Yaz

References

- Ariai, A., & Thibault, C. (1975). Nouvelles précisions à propos de l'outillage paléolithique ancien sur galets du Khorassan (Iran). *Paléorient*, 3, 101-108.
- Askarov, A. A., & Al'baum, L. I. (1979). *Poselenije Kuchuktepa*. Tachkent: Fan.
- Azizi Kharanaghi, M. H., Niknami, K. O. D., & Moradi, N. (2010). Asr-e mofragh-e jadid dar tapeh-ye Sagz Abad bar mabnaye yaafteh-haye sofali [The late bronze age in Sagz Abad Tepe based on pottery findings]. *The Message of Archaeology Journal*, 7(14), 21-34. [In Persian]
- Basafa, H. (2017). Tabin-e farhangha-ye doreh-ye ahan-e dasht-e neyshabur bar asas-e mavad-e farhangi-ye tepe-ye tigh-e mehre [Explaining the iron age cultures of Nishapur plain based on the cultural materials of Tigh-e Mehre tepe]. *Historical Sociology Journal*, 9(1), 1-18. [In Persian]
- Davari, M. S., Hassan, B., & Mahmoud, T. (2020). Tabin-e gahnegari-ye nesbi-ye esteqrarha va arzyabi-ye nezam-haye farhangi-ye pish az tarik-e hozeye Kashf Rud-e Dasht Mashhad az doreh-ye Nosangi ta Mofragh-e Miani [Establishing the relative chronology of settlements and evaluating prehistoric cultural systems in the Kashaf Rud Basin, Mashhad Plain, from the Neolithic to the Middle Bronze Age]. *Archaeological Studies*, 12(3), 41-63. [In Persian]
- Duke, K. I. (1982). Chirakchinskoe poselenie. *Istorija Material'noj Kul'tury Uzbekistana*, 17, 19-29.
- Gubaev, A., Koshelenko, G. A., & Tosi, M. (1998). *The archaeological map of the Murghab Delta: Preliminary reports 1990-95* (Reports and Memoirs, Series Minor Volume III). Rome: IsIAO.
- Gutlye, G. Z. (1985). Yashildepe reference monument of the Early Iron Age in the territory of the Northern Parthia. *Proceedings of the Academy of Sciences of the Turkmen SSR*, 4, 44-50.
- Gutlyev, G. (1970). Raboty na poselenii rannezheleznogo veka Yasi-depe i i Baba-Durmaza. *K. D.*, 3, 64-71.
- Hiebert, F., Robert, H., & Dyson, J. R. (2002). Prehistoric Nishapur and the frontier between Central Asia and Iran. *Iranica Antiqua*, 37. <https://doi.org/10.2143/IA.37.0.120>
- Jami Al-Ahmadi, M. (2008). Baznegari motale'at-e parineh sanghi dar hozeh-ye rudkhaneh-ye kashf rud va mo'arrefi mohavateh-haye jadid-e parineh sanghi [A review of paleolithic studies in the Kashafrud river basin and introduction of new paleolithic sites]. (Unpublished master's thesis). University of Tehran, Iran.
- Kohl, P. (2015). *Bastan-shenasi-ye Asiyaye markazi az dore-ye parine sanggi ta asr-e ahan* [Central Asian archaeology from the paleolithic to the iron age] (H. Ramezanpour & M. Moradian, Trans.). Tehran: Samira Publications. [In Persian]
- Kohl, P. L., Biscione, R., & Ingraham, M. L. (1982). Implications of recent evidence for the prehistory of Northeastern Iran and Southwestern Turkmenistan. *Iranica Antiqua*, 16, 185-204.
- Korbel, G. (1983). Archäologische Ergebnisse einer Glandebegung im Gebiet von Torbat-e Djam und Tayyebat (Khorasan). *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 16, 18-57.

- Lecomte, O., Francfort, H. P., Boucharlat, R., & Mamedow, M. (2002). Recherches archéologiques récentes à Ulug Depe (Turkménistan). *Paléorient*, 28(2), 123-133.
- Mirzaei, A., & Dana, M. (2016). Jashn nameh mirabedin kaboli, baznegari asr-e mafragh dar darreh atrak balayi: Barresi-haye jadid bastanshenasi dar shomal khorasan [Festschrift for Mirabedin Kaboli, a review of the bronze age in the Upper Atrak Valley: new archaeological investigations in Northern Khorasan]. *Iranian Cultural Heritage Luminaries Journal*, 2, 215-235. [In Persian]
- Nami, H. (2021). Gahnegari-ye nasbi, tahlil-e mohiti va bastan-shenakhti-ye mohavate-ye mokhartapeh (Torbat-e Jam, Shomal-e Shargh-e Iran) [Chronology, environmental analysis, and archaeology of the Mokhar tTpe site, Torbat-e Jam, Northeastern Iran]. *Parse Archaeological Studies Journal*, 6(21), 7-40. [In Persian]
- Pumpelly, R. (1908). *Explorations in Turkestan: Prehistoric civilizations of Anau*. Washington, DC: Carnegie Institution.
- Rezaeinia, A. A., Vahdati, A. A., & Mostafa, S. (2021). Yaaftah-haye farhang-e asr-e ahan tapeh-ye Pari Jaye Mazandaran [Findings of the iron age culture at Pari Jay Tepe, Mazandaran]. *Iranian Archaeological Studies Journal*, 5(16), 51-68. [In Persian]
- Ricciardi, R. V. (1980). Archaeological survey in the Upper Atrek Valley (Khorasan, Iran): Preliminary report. *Mesopotamia*, 15, 51-72.
- Sarianidi, V. I. (1972). Excavations of Tillya-Tepe in Northern Afghanistan. *The Science. Tillya-Tepe v severnom Afghanistane*. New York: Harry N. Abrams.
- Sarianidi, V. I. (1983). The pottery of Shahr-i Sokhta I and its southern Turkmenian connections. In M. Tosi (Ed.), *Prehistoric Sistan I* (IsMEO Rep. Mem. XIX, 1) (pp. 183-200). Rome.
- Sarianidi, V. I., & Koshelenko, G. A. (1985). Merv Oasis, Northern Parthia, Serakh Oasis, Northern Bactria. In G. A. Koshelenko (Ed.), *Ancient states of the Caucasus and Central Asia* (pp. 181-192). Moscow: Nauka.
- Schmidt, V. (1937). *Excavations at Tape Hissar: Damghan*. Philadelphia: The University Museum Press.
- Sheikh, M. (2014). Barrasi-ye sistematik-e Yarim Tapeh-ye Daregaz, barrasi va shenasaei-ye esteqrar-e pish az tarik-e Yarim Tapeh va tadvin-e gahnegari ba estenad be yaaftah-haye sofali [A systematic study of Yarim Tepe, Dargaz: Examination and identification of prehistoric settlement at Yarim Tepe and the development of chronology based on pottery findings]. (Unpublished master's thesis). University of Sistan and Baluchestan, Iran. [In Persian]
- Sheikh, M., Jafari Khan Babin, M., & Shirazi, R. (2022). Shenasaee farhang Yaz I (Ahan Aghazin) [Identification of Yaz I culture (Early Iron Age) in Yarim Tepe, Dargaz, Khorasan]. *Bastan Pajouh Journal*, 22(27), 4-22. [In Persian]
- Vahdati, A. A. (2014). A BMAC grave from Bojnord, northeastern Iran. *Iran*, 52, 19-27.
- Vahdati, A. A. (2014). Kavosh dar Jeyran Tapeh [Excavation at Jeyran Tepe]. *RICHT Journal Publication Athar*, 61, 123-134. [In Persian]

- Vahdati, A. A. (2015). *Asr-e Mefragh va Ahan Khorasan (3000 ta 500 Gham), gozari bar bastan shenasi Khorasan [The bronze and iron ages in Khorasan (3000 to 500 BC): An overview of Khorasan archaeology]*. *Tehran: Cultural Heritage Organization Publications*, 37-47. [In Persian]
- Vahdati, A. A. (2020). *Asr-e ahan dar sharq Iran, 1500 ta 550 BC [The iron age in Eastern Iran (1500 to 550 BC)]*. First Biennial International Conference of the Iranian Archaeological Association. Tehran: Arya Ramna Publications. [In Persian]
- Vahdati, A. A., & Zhang, L. (2017). *Gozaresh-e mokhtasar fasl-e dovom heyat-e moshtarak Iran va Chin dar tapeh-ye nadari [A brief report on the second season of the Iran-China joint expedition at Nadri Tepe, Shirvan, Northern Khorasan]*. Sixteenth Annual Meeting of Iranian Archaeology Tehran: Research Institute of Archaeology. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

گونه‌شناختی و گاه‌نگاری سفالینه‌های پیش از تاریخ محوطه‌ی «قشه‌توت» در شمال شرق ایران

محبوبه رحمت‌زاده^۱ مریم ظهوریان^۲ میثم نیکزاد^۳
حسین کوهستانی^۴ بهرام عنانی^۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۱

http://www.farhangekhorasan.ir/article_217019.html

چکیده

خراسان بزرگ یکی از مناطق پراهمیت در شناخت دوره‌های فرهنگی از پیش از تاریخ تا دوران اسلامی به شمار می‌رود. با این حال، نبود انسجام در حفاری‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی، همراه با پراکندگی و ناهمگونی در بررسی‌ها، موجب ضعف در شناسایی فرهنگ‌های پیش از تاریخ در شرق ایران شده است. تپه‌ی قشه توت، که در فاصله‌ی ۱۲ کیلومتری صالح‌آباد و ۷۷ کیلومتری

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند

mahbobeh.rahmatzade1376@gmail.com

zohouriyani@birjand.ac.ir

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند. نویسنده مسؤل

<https://orcid.org/0000-0001-9466-7639>

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده باستان‌شناسی و مرمت، دانشگاه شیراز

Meisam.nikzad@shirazartu.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0000-5967-0584>

۴. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند

Meisam.nikzad@shirazartu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-8262-3487>

b.anani@aui.ac.ir

۵. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه اصفهان

<https://orcid.org/0009-0007-6364-0687>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

شمال شرق شهرستان تربت جام در خراسان رضوی واقع شده و بر مسیر راه‌های ارتباطی این دو شهر قرار دارد، یکی از محوطه‌های غنی از آثار پیش از تاریخ محسوب می‌شود. این محوطه به دلیل گنجایش گسترده‌اش، امکان بررسی فرهنگ‌های این دوره را فراهم می‌آورد. در این پژوهش، پس از انجام بررسی‌های پیمایشی و برداشت ۱۱۴ نمونه به روش نمونه‌برداری سفال‌های شاخص از شبکه‌های تعیین شده، تنها ۵۲ قطعه‌ی شاخص براساس، مطالعات تطبیقی - تحلیلی، مورد گونه‌شناسی و گاه‌نگاری قرار گرفته است. افزون بر این، تأثیر فرهنگ‌های "نمازگاه" و "یاز" که از فرهنگ‌های فرامنطقه‌ای به شمار می‌آیند، نیز تحلیل شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که توالی استقرار این تپه از دوره‌ی مس - سنگ و مفرغ آغاز شده و تا دوره‌ی آهن به صورت مستمر ادامه یافته است، به طوری که در دوره‌ی آهن به بیشترین وسعت خود رسیده است. همچنین، گونه‌شناسی سفالینه‌ها نشان‌دهنده‌ی شباهت زیاد سفال‌های عصر مفرغ این تپه به دوره‌های نمازگاه III و IV است و سفال‌های عصر آهن آن نیز بیشترین شباهت را با دوره‌ی یاز I در ترکمنستان نشان می‌دهد. این موضوع بیانگر ارتباطات فرافرهنگی میان مناطق مختلف است.

واژه‌های کلیدی: خراسان، تپه‌ی قشه‌توت، مطالعات فرهنگی، نمازگاه، یاز.

مقدمه

مطالعات فرهنگی یکی از پایه‌های مهم در بررسی و تقویت هویت تاریخی ایران باستان محسوب می‌شود. در این میان، منطقه‌ی خراسان بزرگ، با پیشینه‌ای کهن، دوره‌های متنوع و گسترده‌ای از فرهنگ‌های باستانی را در خود جای داده است. با این حال، متأسفانه پژوهش‌های مرتبط با فرهنگ‌های پیش از تاریخ در این منطقه همچنان مورد غفلت قرار گرفته و کمتر به آن توجه شده است؛ در حالی که در تپه‌ی کپه‌داغ ترکمنستان، توالی فرهنگی پیش از تاریخ به شکلی منسجم و کامل ارائه شده است. با توجه به ارتباطات گسترده خراسان بزرگ با مناطق ترکمنستان، افغانستان و ازبکستان در دوران باستان و وجود محوطه‌های باستانی متعدد در این منطقه، ضرورت کاوش‌ها و مطالعات عمیق‌تر و گسترده‌تر در زمینه‌ی فرهنگ‌های پیش از تاریخ خراسان بیش از پیش احساس می‌شود. خراسان در دوران پیش از تاریخ، دارای فرهنگی غنی و یک‌جانیشینی

متوالی و گسترده بوده است. یکی از محوطه‌های باستانی ارزشمند این منطقه، تپه‌ی قشه‌توت در صالح‌آباد است. این تپه که در فاصله‌ی ۱۲ کیلومتری صالح‌آباد و ۷۷ کیلومتری شمال شرق شهرستان تربت جام واقع شده، بر سر راه‌های ارتباطی دو شهر مهم خراسان رضوی قرار دارد. این محوطه در تاریخ ۲۴ تیر ۱۳۸۲ توسط اداره‌ی میراث فرهنگی خراسان رضوی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است؛ اما، مطالعات انجام‌شده بر روی این محوطه فراتر از شناسایی اولیه نرفته و هیچ پژوهش علمی جامع و دقیقی روی آن صورت نگرفته است.

برای بازسازی تاریخ استقرار این تپه، مطالعه‌ی داده‌های سطحی آن ضروری است. این مطالعه نیازمند روشی جامع و نظام‌مند است که تمامی بخش‌های مختلف تپه را پوشش دهد و بر اصول آماري مبتنی باشد. به همین منظور، روش نمونه‌برداری از نمونه‌های شاخص برای جمع‌آوری نمونه‌ها از سطح تپه انتخاب شد. بررسی این محوطه در سه مرحله شامل شبکه‌بندی، نمونه‌برداری و مستندسازی یافته‌ها انجام گرفت. بدین منظور، نقشه‌ای اولیه تهیه و شبکه‌بندی تپه به مربع‌هایی به ابعاد ۲۵×۲۵ متر تقسیم شد. سپس نمونه‌برداری از نمونه‌های شاخص از مربع‌های انتخابی صورت گرفت و تمامی مواد فرهنگی موجود جمع‌آوری شد. نمونه‌های جمع‌آوری‌شده برای طراحی، عکاسی و مقایسه‌ی گونه‌شناختی مورد بررسی قرار گرفتند. اهمیت این پژوهش در مطالعه‌ی تأثیرات فرهنگی منطقه‌ی خراسان بر مناطق همجوار و همچنین تحلیل نقش ارتباطی این منطقه براساس داده‌های فرهنگی و باستان‌شناسی نهفته است. علاوه بر این، چنین مطالعاتی می‌تواند پیوستگی و تسلسل فرهنگ‌های پیش از تاریخ و تاریخی را که نتیجه‌ی موقعیت استراتژیک، شرایط خاص اقلیمی و حاصلخیزی منطقه است، آشکار سازد.

پیشینه‌ی پژوهش

در این حوزه‌ی مطالعاتی فعالیت‌های پراکنده‌ای در ارتباط با باستان‌شناسی صورت گرفته و مطالعات این منطقه بسیار اندک و منحصر به شناسایی‌های محدودی است که در دهه‌های گذشته انجام شده است. نخستین گام در زمینه‌ی بررسی این منطقه توسط گونتر کوربل، باستان‌شناس آلمانی، و هیئت همراهش در سال ۱۹۷۴م برداشته شد. وی در جریان سفر به افغانستان از طریق جاده‌ی سنتو به جام و تایباد رسید و به همین دلیل یک بررسی بسیار کوچک و محدود به

محوطه‌های نزدیک به جاده داشت. وی در طول این بررسی ۱۴ محوطه را گزارش کرد که شاخص‌ترین آن‌ها تپه‌ی مخار در کرانه‌ی جام‌رود بود که توالی نسبتاً کاملی از پنج هزار سال پیش تا دوران اشکانی را دربرداشت. وی در جریان این بررسی اذعان نمود که منطقه‌ی جام و تایباد از منظر مطالعات باستان‌شناسی دوران تاریخی ایران (اشکانی و ساسانی) از اهمیت بسیاری برخوردار است و باید بررسی‌های بیشتری در آن انجام گیرد (Korbel, 1983:26) پس از آن، مفصل‌ترین بررسی‌های باستان‌شناختی از سوی پژوهشکده‌ی باستان‌شناسی کشور و توسط هیئتی به سرپرستی رجبعلی لباف خانیکی در سال ۱۳۶۴ ش انجام شده است که حاصل کار آنان شناسایی محوطه‌های مهمی از دوران پیش از تاریخ به ویژه مفرغ و دوران اسلامی بود. سپس دو زمین‌شناس، علی آریایی و تیبال، بررسی‌ای را انجام دادند که در نتیجه‌ی آن محوطه‌های مهمی از دوران پارینه‌سنگی در بخش شمالی این شهرستان و در نزدیکی کشف‌رود شناسایی شد. این یافته‌ها تا کنون نیز به عنوان قدیمی‌ترین شواهد فرهنگی انسان پارینه‌سنگی در ایران شناخته می‌شوند. این یافته‌ها شامل ادوات سنگی و ساتورهای سنگی دوران پارینه‌سنگی است که در بستر خشکیده‌ی رودخانه کشف‌رود پیدا شدند (Araia & Thibault, 1975 : 105). به دنبال آن، مانا جامی‌الاحمدی در راستای موضوع پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشدش به بازنگری این بررسی پرداخت و توانست محوطه‌ها و آثار بیشتری را از این دوران در دره‌ی صالح‌آباد شناسایی کند و براساس شواهد موجود و یافته‌های حاصل از بررسی یک گاه‌نگاری کلی از دوره‌ی پارینه‌سنگی تا دوران اسلامی را برای منطقه ارائه کند (جامی‌الاحمدی، ۱۳۸۷: ۵۰). یکی از آخرین پژوهش‌های باستان‌شناختی انجام‌شده در این منطقه تعیین عرصه و حریم مختار تپه در حاشیه‌ی شهر تربت جام بوده است که توسط حسن نامی انجام گرفته و در آن مواد فرهنگی قابل توجهی از عصر مفرغ تا دوران تاریخی به دست آمده است. در این پژوهش که با هدف تعیین عرصه و حریم مختار تپه‌ی شهرستان تربت جام انجام شده، گمانه‌های متعددی به دور این تپه ایجاد و کاوش شدند. از شاخص‌ترین یافته‌های این پژوهش سفال‌های دوره‌های مختلف پیش از تاریخ تا دوران تاریخی و همچنین سربیکان‌های سنگی عصر مفرغ است (نامی، ۱۳۹۶: ۱۴).

روش پژوهش

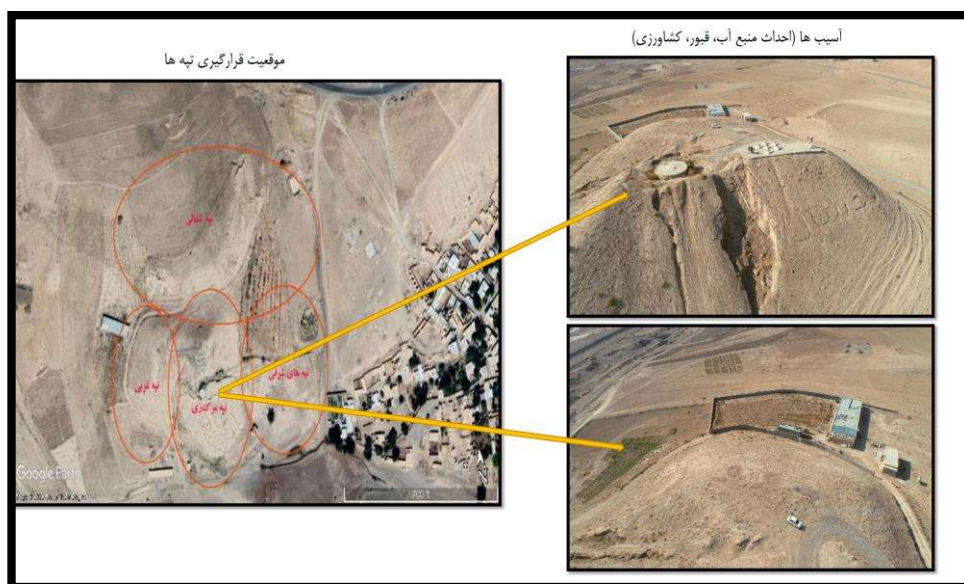
این پژوهش به صورت تطبیقی - تحلیلی و با رویکرد تاریخی به بررسی و مطالعه‌ی محوطه‌ی قشه‌توت پرداخته است. در این راستا، پژوهشگران با بهره‌گیری از دو روش میدانی و کتابخانه‌ای به گردآوری اطلاعات پرداخته است. در بخش میدانی، نمونه‌برداری‌هایی از سطح محوطه انجام شده و سفال‌های شاخص به دقت جمع‌آوری گردیده است. سپس، تمامی این نمونه‌ها مورد گونه‌شناسی و گاه‌نگاری قرار گرفته تا بتوان تصویری روشن‌تر از ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی این منطقه ارائه داد. این پژوهش که در زمره‌ی تحقیقات بنیادی قرار می‌گیرد، نه تنها به شناخت گذشته کمک می‌کند، بلکه می‌تواند راهگشای مطالعات مشابه در آینده باشد.

موقعیت جغرافیایی تپه‌ی قشه‌توت

تپه‌ی قشه‌توت در فاصله‌ی ۱۲ کیلومتری صالح‌آباد و ۷۷ کیلومتری شمال شرق شهرستان تربت جام بر سر راه‌های ارتباطی دو شهر در خراسان رضوی واقع شده است. این تپه در غرب روستای قشه‌توت با مساحت حدود ۲۲/۵۷۲ هزار متر مربع و با ارتفاع پنجاه متر واقع شده است (تصویر ۱). در حدود ۳۰۰ متری غرب قشه‌توت تپه‌های کوچک و بزرگی وجود دارد که محوطه‌ای باستانی را تشکیل می‌دهند. آثار و بقایای تاریخی در تمامی سطح محوطه پراکنده است، به طوری که تعجب بیننده را از آن همه غنای فرهنگی و کثرت آثار تاریخی برمی‌انگیزد. تپه‌ی قشه‌توت به شکل یک تپه بزرگ و مرتفع و مجموعه تپه‌های کوچکتر در ابعاد ۱۸۰ متر شرقی غربی و ۱۵۰ متر شمالی جنوبی است. این برجستگی بخش اصلی تپه است و به سمت شرق و غرب و شمال تپه‌های کوچک دیگری به شکل پستی و بلندی‌های ممتد تپه ماهوری به آن متصل است. تپه‌های شرقی که با کشیدگی به سمت روستا، ۹۰ متر طول شرقی غربی و حدود ۶۰ متر عرض شمالی جنوبی دارند و ارتفاع آن‌ها بسیار کمتر از تپه‌ی اصلی است؛ متمایل به غرب تپه‌ی مرتفع اصلی یک تپه‌ی کوچک و کم ارتفاع دیگر به طول ۶۰ متر شرقی غربی و حدود ۵۰ متر شمالی جنوبی وجود دارد؛ در شمال تپه‌ی مرتفع اصلی و به فاصله‌ی حدود ۱۵ متری از آن یک تپه‌ی هلالی‌شکل دیگر که در جهت شرقی غربی ۱۸۰ متر طول و حدود ۶۰ متر عرض دارد، قرار گرفته است. در تمام فضاها بین این تپه‌ها و فضاها مسطح اطراف آن‌ها پراکندگی مواد فرهنگی

دیده می‌شود. با احتساب تمام بخش‌های اقماری، ابعاد نهایی تپه‌ی قوشه‌توت را می‌توان ۳۲۰ متر شرقی غربی و حدود ۳۰۰ متر شمالی جنوبی در نظر گرفت. براساس وضعیت فعلی می‌توان احتمال داد این بخش‌های جدا افتاده از تپه‌ی اصلی در نتیجه‌ی خاک‌برداری‌ها و دخل و تصرفات در دوره‌ی معاصر انجام گرفته باشد.

تصویر ۱. وضعیت قرارگیری تپه‌های اقماری قشه توت نسبت به تپه مرکزی و آسیب‌ها

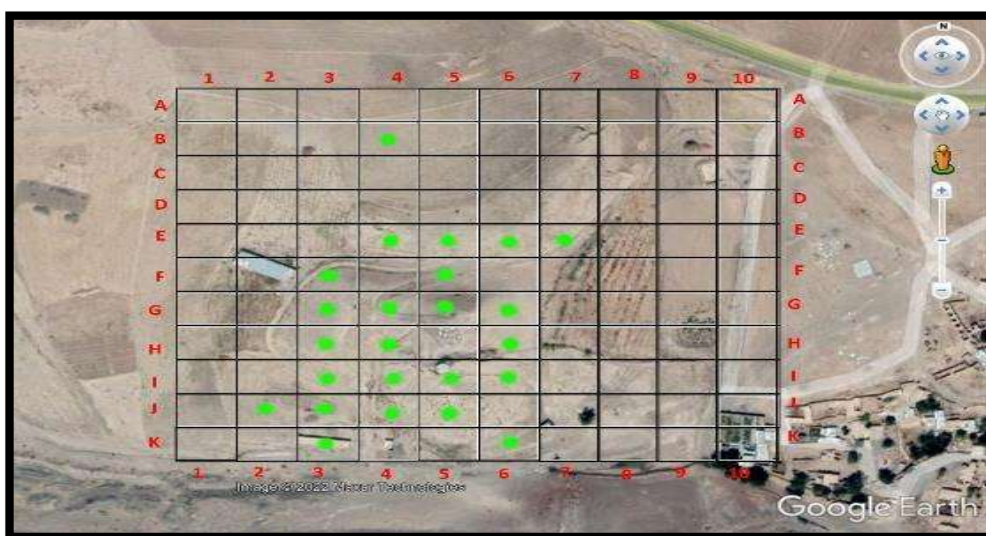
(نگارندگان: ۱۴۰۳)

شبکه‌بندی محوطه و نام‌گذاری واحدها

برای بررسی روشمند و هدفمند یک تپه یا محوطه‌ی باستانی قبل از هرکاری نیاز به شبکه‌بندی آن تپه یا محوطه است. اندازه d شبکه‌ها و خطوط و فاصله‌ی آن‌ها از همدیگر، به عوامل مختلفی از جمله زمان موجود، تعداد افراد، ماهیت تپه یا محوطه و اهداف بررسی بستگی دارد. در نام‌گذاری شبکه‌ها نیز با توجه به ردیف و ستون قرارگیری هر شبکه و با استفاده از حروف لاتین و اعداد به نام‌گذاری آن‌ها اقدام می‌شود. با توجه به وسعت و گستردگی تپه و محوطه‌ی اطراف قشه‌توت، به منظور دقت هرچه بیشتر در ثبت و ضبط داده‌ها و همچنین برای جانمایی هر چه بهتر و راحت‌تر شبکه‌ها، ابعاد هر شبکه 25×25 متر در نظر گرفته شد (تصویر ۲). در ابتدا

شبکه‌ها بر روی نقشه‌ی محوطه در نرم‌افزار "Google Earth" جانمایی و چهار گوشه‌ی مربع اصلی با دستگاه ثبت موقعیت جغرافیایی Gps ثبت شد و شبکه‌بندی داخلی بر سطح محوطه پیاده گردید. برای نام‌گذاری شبکه‌ها از ترکیب عدد (۱ تا ۱۰) و حروف الفبای انگلیسی (A تا K) استفاده شد. ردیف‌های عمودی حروف و ردیف‌های افقی اعداد هستند. به عنوان مثال شبکه‌ی A2 یا K9, K8, D3. را برای هر مجموعه می‌یابد، ابتدا پیش شماره‌ی هر شبکه آورده می‌شود و یافته‌ها (بیشتر قطعات سفال) از ۱ الی آخر شماره‌گذاری می‌شوند. پس از شبکه‌بندی بر روی تصویر هوایی در نهایت نقشه‌ی محوطه به روش فتوگرامتری برداشت می‌شود و شبکه‌ها بر روی نقشه ترسیم می‌شوند.

تصویر ۲. شبکه‌های پراکنش آثار و برداشت نمونه‌ها

(نگارندگان: ۱۴۰۳)

طبقه‌بندی و گونه‌شناختی سفالینه‌ها

در فرآیند گونه‌شناسی سفال، روش ترکیبی ایده‌آل است. این روش باید از تمام ویژگی‌های سفال، شامل فرم، رنگ بدنه، نقش و کیفیت ساخت، به طور جامع استفاده کند. کمبود نمونه‌های شاخص برای گونه‌شناسی دقیق، محدودیت ایجاد کرده است. این کمبود احتمالاً به دلیل فقدان توالی فرهنگی طولانی‌مدت در تپه‌ی قشه‌توت است. در بررسی انجام‌شده، تنها ۵۲ قطعه سفال

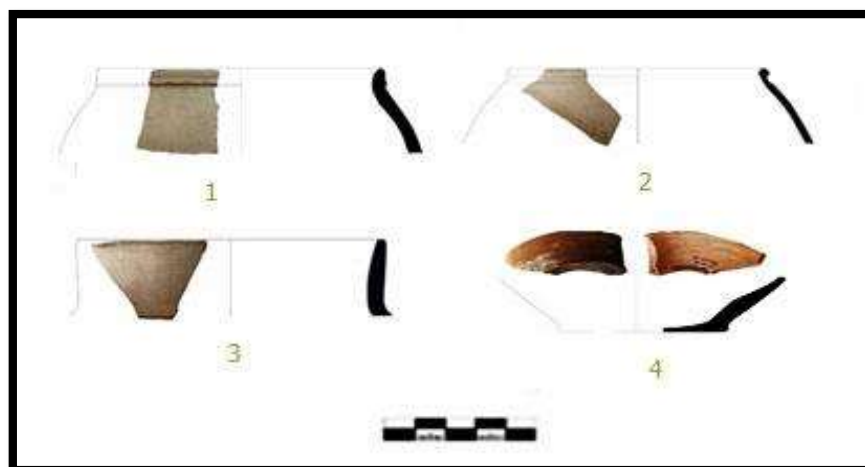
شاخص برای گونه‌شناسی یافت شد. این تعداد اندک شامل لبه‌های ساده، بدنه‌های منقوش و کف برخی ظروف است؛ به همین دلیل، تعریف گونه‌های متعدد به راحتی امکان‌پذیر نیست. در ابتدا، تمامی سفال‌های جمع‌آوری شده به صورت تصادفی از شبکه‌های مختلف (مجموعاً ۱۱۴ قطعه) به طور کلی براساس مشخصات فنی، گونه‌شناسی و دسته‌بندی می‌شوند. پس از انجام این گونه‌شناسی کلی، تمامی ۵۲ قطعه سفال شاخص طراحی شده توصیف می‌شوند و براساس تشابهات و تفاوت‌ها، سعی می‌شود آن‌ها را در دسته‌های مختلف طبقه‌بندی و گونه‌شناسی کرد. در این راستا، لبه‌ها به‌طور مجزا و براساس شاخصه‌ی فرم و بدنه‌های منقوش به‌صورت جداگانه و براساس شاخصه‌های نقشی، گونه‌شناسی می‌شوند. در نهایت، یک گاه‌نگاری برای تمام نمونه‌ها ارائه می‌شود. با توجه به گونه‌شناسی انجام‌شده، دو گونه‌ی ساده و منقوش (منقوش تک‌رنگ و منقوش چندرنگ) شناسایی شدند.

گونه‌شناختی سفالینه‌های ساده

گونه‌ی سفال در رنگ‌های کرمی، نخودی، و قهوه‌ای روشن تنوع دارند. در بین ۱۱۴ نمونه‌ی برداشت‌شده از شبکه‌های بررسی شده ۸۳ قطعه مربوط به سفال ساده است. از نظر نوع قطعه، قطعات این گونه به شکل لبه، بدنه و کف هستند. بیش از ۹۰٪ قطعات این گونه از نظر کیفیت در دسته سفال‌های متوسط قرار دارند و در بین آن‌ها تعدادی نمونه سفال ظریف نیز وجود دارد. سفال‌های این گونه را می‌توان در بازه‌ی زمانی عصر مفرغ و عصر آهن گاه‌نگاری نسبی کرد. از آنجا که ذکر تمامی نمونه‌ها در یک مقاله نمی‌گنجد؛ براین‌اساس، شاخص‌ترین نمونه‌ها در این پژوهش آورده شده است. سفال شماره‌ی ۱ از شبکه‌ی G3، که متمایل به دامنه‌ی شمال غربی تپه قرار گرفته، برداشت شده است (لوح ۱ شماره‌ی ۱). براساس فرم ایستایی و ویژگی‌های فنی این ظروف قطعه‌ای که دارای لبه‌ی عمودی و پوشش کرم روشن‌تر است، در بازه‌ی زمانی عصر آهن و فرهنگ یاز ۱ تاریخ‌گذاری می‌شود و با تپه‌پری مازندران (رضایی نیا و دیگران، ۱۴۰۰: ۵۷) و محوطه‌های شرق ایران (وحده‌تی، ۱۳۹۹: ۱۷۹) و دره‌ی اترک (Ricardi, 1980:61) و انواع ظروف سفالی یاز (واحه‌ی مرو) (Gubaev et al, 1998: 82-85) قابل مقایسه است. سفال شماره‌ی ۲ از شبکه‌ی H4 متمایل به بخش مرکزی راس تپه، برداشت شده است (لوح ۱ شماره‌ی

۲). لبه چرخ ساز و دارای پخت کافی است. براساس فرم لبه (خمیره‌ی دهانه بزرگ) می‌توان این قطعه را مربوط به عصر آهن دانست. لبه‌ی به دست آمده از این شبکه با سفال‌های تپه‌پری مازندران (رضایی نیا و دیگران، ۱۴۰۰: ۵۷)، یاریم‌تپه‌ی درگز و فرهنگ یاز ۲ در یاز تپه (شیخ و دیگران، ۱۴۰۱: ۸) قابل مقایسه هستند. سفال شماره‌ی ۳ از شبکه‌ی K6 متمایل به بخش غربی راس تپه برداشت شده است (لوح ۱ شماره‌ی ۳). این قطعه به شکل دست‌ساز ساخته شده و پوشش گلی رقیق کرم رنگ دارد. همچنین این قطعه مربوط به یک خمیره‌ی بزرگ دهانه باز است و در بازه‌ی زمانی عصر مفرغ و فرهنگ بلخی - مروی گاه‌نگاری می‌شود. بنابراین سفال مورد مطالعه را می‌توان با نمونه سفال‌های مشابه به دست آمده از منطقه‌ی بجنورد همچون تپه‌ی عشق‌آباد (Vahdati, 2014: 23) و نمونه سفال مشابه از تپه‌حصار دامغان (Schmidt, 1937:215) مقایسه کرد. آخرین نمونه، سفال شماره‌ی ۴ است که از شبکه‌ی H3 متمایل به بخش شرقی راس تپه برداشت شده است (لوح ۱ شماره ۴). کف به دست آمده از این شبکه احتمالاً مربوط به یک کاسه با بدنه‌ی صاف هفتی شکل است و براساس ویژگی‌های فنی می‌توان آن را در بازه‌ی زمانی عصر مفرغ و فرهنگ بلخی - مروی (BMAC) گاه‌نگاری نمود. این قطعه را می‌توان با جیران‌تپه (وحدتی، ۱۳۹۲: ۱۳۳) و محوطه‌های بجنورد و شمال شرق ایران (Vahdati, 2014: 23) مقایسه کرد.

لوح ۱. سفال‌های ساده - تپه قشه‌توت

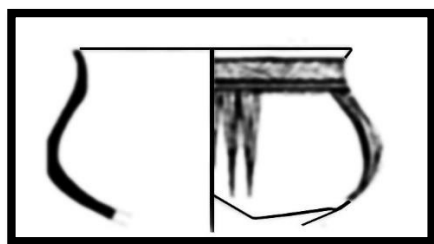
(نگارندگان: ۱۴۰۳)

گون شناختی سفالینه‌های منقوش (نقش شیاری با نقش سیاه رنگ)

سفال شماره‌ی ۵ از شبکه‌ی G5 متمایل به بخش شمالی راس تپه برداشت شده است. این قطعه مربوط به لبه‌ی ظرف است. دور لبه شواهد ترسیم یک باند پهن احتمالاً سیاه رنگ دیده می‌شود و در زیر آن و روی گردن ظرف شواهد یک باند نازک‌تر و بسیار کم‌رنگ و سه شیاری دیده می‌شود. این قطعه مربوط به یک کوزه‌ی کوچک شکم‌گرد با لبه‌ی برگشته به بیرون است و براساس ویژگی‌های فنی و فرم ایستایی می‌توان آن را در بازه‌ی زمانی عصر آهن و احتمالاً فرهنگ یاز ۳ گاه‌نگاری کرد. فرهنگ سفال دست‌ساز منقوش، در مراحل بعدی توسعه‌ی خود در نیمه‌ی هزاره‌ی اول قبل از میلاد دستخوش تغییرات زیادی شد. در بیشتر نقاط خراسان بزرگ، به‌ویژه در مناطق مرو - مرغیانه، بلخ - باختر و کوهپایه‌های شمال و جنوب کپه‌داغ، ظروف چرخ‌ساز و منقوش نوع یاز ۱ و فرهنگ‌های مرتبط به آن (۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ ق.م) به کلی از بین رفت و دوباره جای خود را به ظروف چرخ‌ساز ساده، مشابه سنت عصر مفرغ پایانی داد. این ظروف چرخ‌ساز که به نحوی سنت‌های سفالگری در عصر مفرغ پایانی را احیا کرده بود، با شکل‌های سفالی جدید ظهور یافت که به عنوان سفال نوع یاز ۲ و ۳ شناخته می‌شوند. با وجودی که بیشتر پژوهشگران معتقدند تفکیک سفال‌های مرحله‌ی ۲ و ۳ فرهنگ یاز از هم به سادگی امکان‌پذیر نیست، پژوهش‌های جدیدتر حاکی از وجود برخی گونه‌های سفالی جدید در دوره‌ی یاز ۳ است که بر آن اساس می‌توان بین این مراحل تمایز قائل شد. از جمله سفال‌های شاخص مرحله‌ی سوم فرهنگ یاز می‌توان به لیوان‌های استوانه‌ای با کف مخروطی شکل اشاره کرد که در محل اتصال بدنه و کف آن‌ها زاویه‌ی تندی وجود دارد. با وجود این تردیدها، اکنون به طور قطعی مشخص شده است که مرحله‌ی یاز ۳ با دوره‌ی هخامنشی هم‌زمان بوده و به نیمه‌ی سده‌ی ۶ تا پایان سده‌ی ۴ پیش از میلاد تعلق دارد (یعنی از زمان فتح آسیای میانه به دست کوروش بزرگ تا تسلط اسکندر مقدونی بر این منطقه) (وحدتی، ۱۳۹۲: ۱۳۳). در نتیجه، می‌توان مرحله‌ی یاز ۲ را که از نظر لایه‌نگاری بین آخرین لایه‌های دارای سفال دست‌ساز منقوش نوع یاز ۱ و روی لایه‌های دارای سفال شاخص هخامنشی، از جمله لیوان‌های استوانه‌ای - مخروطی قرار گرفته، بین ۵۵۰ - ۱۰۰۰ ق.م تاریخ‌گذاری کرد. بنابراین قطعه سفال به دست آمده از این شبکه را می‌توان با دوره‌ی عصر آهن و فرهنگ یاز ۳ گاه‌نگاری کرد. این قطعه از نظر فرم با نمونه

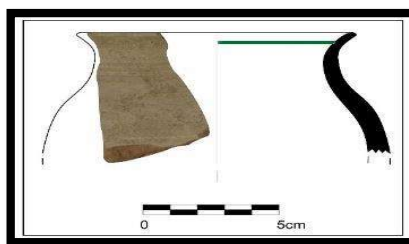
سفال عصر آهن از جنوب افغانستان و شمال غرب پاکستان، نادرلی سیستان، مندیکگ (وحدتی، ۱۳۹۹: ۲۰۸) قابل مقایسه است (تصویر ۳).

تصویر ۴. سفال عصر آهن - مندیکگ

(وحدتی، ۱۳۹۹: ۲۰۸)

تصویر ۳. طرح سفال شاخص شبکه G5

(نگارندگان: ۱۴۰۳)

گونه‌شناختی سفالینه‌های منقوش تک‌رنگ

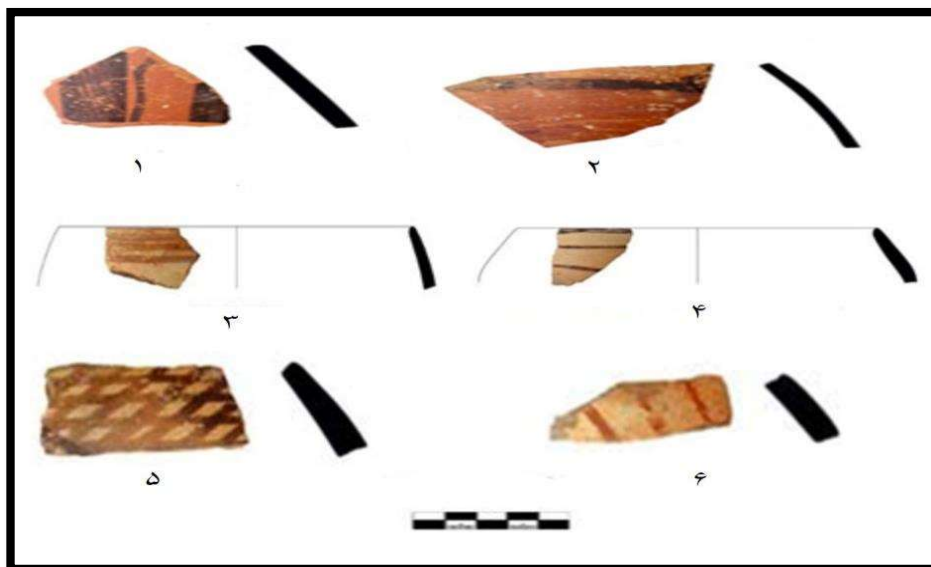
شبکه‌ی H6 متمایل به دامنه‌ی شرقی تپه قرار گرفته است. از نه قطعه سفال این شبکه، چهار قطعه مربوط به لبه و بقیه مربوط به بدنه‌ی سفال هستند. دو قطعه مورد مطالعه، بدنه با پوشش گلی قرمز رنگ هستند (لوح ۲ شماره ۱ و ۲)، که بر سطح آن‌ها با استفاده از رنگ سیاه نوارهای باندی ترسیم شده است. این دو نمونه براساس مطالعات گونه‌شناختی مربوط به دوران مس و سنگ هستند و با مخارتپه (نامی، ۱۴۰۱: ۲۹) و فرهنگ نمازگاه ۳ از محوطه‌های نیشابور (Hiebert & Dyson, 2002: 139) و الغ تپه (Lecomte et al, 2002: 125) قابل مقایسه هستند.

قطعه سفال شماره‌ی ۳ از شبکه‌ی J2 متمایل به بخش غربی رأس تپه برداشت شده است. لبه (لوح ۲ شماره‌ی ۳) مربوط به یک ظرف کوچک و احتمالاً کاسه‌ای با دهانه بسته باشد. این قطعه دست‌ساز است و پخت تقریباً ناکافی دارد. در خمیره‌ی آن از شن ریز استفاده شده و پوشش گلی رقیق در بدنه‌ی بیرونی دارد. به دور لبه از نوارهای افقی قهوه‌ای رنگ به عنوان تزئین استفاده شده است. این قطعه با بسیاری از محوطه‌های عصر آهن منطقه‌ی خراسان (وحدتی، ۱۳۹۴: ۴۳) و نمونه‌های به دست آمده از تپه‌ی تیغ مهره (باصفا، ۱۳۹۶: ۱۲) و سفالینه‌های منقوش یاز I در یاریم‌تپه (شیخ، ۱۳۹۳: ۹۲) و سفالینه‌های یاز I، قلعه کهنه‌ی میرقلعه‌ی درگز (Kohl & et al, 1982: 190)، دره‌ی اترک (Ricciardi, 1980: 64)، قوچان (Sarianidi, 1972: 155)

و دشت اسفراین و جارکوتان شمال بلخ باستانی، جنوب ازبکستان (Askarov & Al,baum, 1979: 33)، توپابوگای، چاچ باستانی، تاشکند، ازبکستان (Duke, 1982: 22)، سنگیرتپه، جنوب سغد، کشکادریا، ازبکستان (شیخ و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۴) و محوطه‌های حاشیه‌ی شرقی کپت‌داغ ترکمنستان قابل مقایسه هستند. از شبکه‌ی J4 متمایل به بخش غربی راس تپه سفال‌های شماره‌ی ۴، ۵ و ۶ برداشت شده است. سفال شماره‌ی ۴ (لوح ۲ شماره‌ی ۴) دست‌ساز با پخت کافی است. بر روی آن پوشش گلی رقیق دیده می‌شود و روی آن با استفاده از نوارهای باندی افقی تزیین کرده‌اند. این قطعه ویژگی کلی سفال‌های عصر آهن را دارا است. سفال‌های (لوح ۲ شماره‌ی ۵ و ۶) دارای نوارهای عمودی قرمز و قرمز تیره بر روی بدنه‌ی نخودی با پوشش صیقلی هستند و در بازه‌ی زمانی عصر آهن و فرهنگ یاز گاه‌نگاری می‌شوند. این سفال‌ها براساس شاخصه‌های فرمی و نقشی با نمونه سفال‌های عصر آهن یاریم‌تپه (شیخ و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۲) و یاسی‌تپه، حاشیه‌ی شرقی کپت‌داغ^۱، ترکمنستان (Gutlyev, 1970: 66) و افراسیاب، شمال سغد باستانی^۲ (شیخ و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۷) یوزونکر^۳، جنوب سغد باستان، کشکا دریا، ازبکستان (Gutlyev, 1970: 68) قابل مقایسه است.

1. Kapt Dagh
2. Soghd Bastani
3. Youzonker

لوح ۲. سفال‌های تک‌رنگ منقوش، تپه‌ی قشه توت

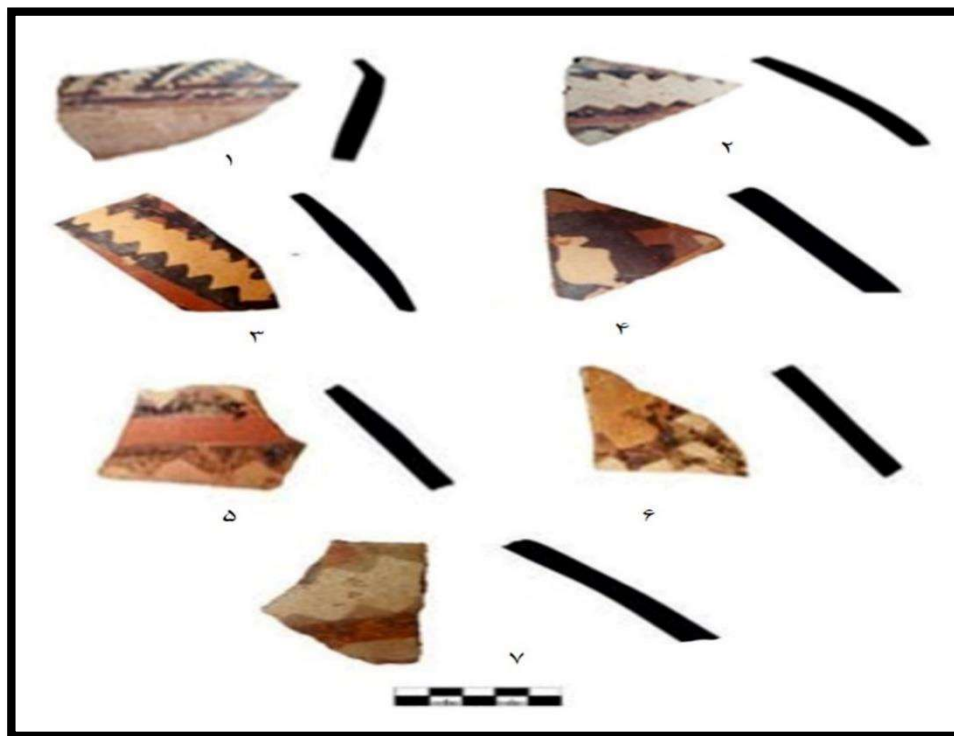
(نگارندگان: ۱۴۰۳)

گونه‌شناختی سفالینه‌های چندرنگ (پلی کروم)

قطعات ۱ و ۲ از شبکه‌ی I3 متمایل به دامنه‌ی غربی تپه برداشت شده است. هردوی این قطعات دست‌ساز هستند و در خمیره‌ی آن‌ها از شن ریز و نرم استفاده شده است (لوح ۳ شماره‌ی ۱ و ۲). در بیرون بدنه پوشش گلی رقیق متمایل به آجری رنگ و صیقلی شده به کار رفته است. این قطعات به روش چندرنگ و با نقوش باندی و دندان‌دندانه و مثلثی تزیین شده‌اند. این قطعات نیز در عصر مفرغ گاه‌نگاری شده و بسیار مشابه سفال‌های شهر سوخته و نمازگاه هستند و با سفال‌های یاریم‌تپه‌ی درگز در دوره‌ی نمازگاه IV و III (Kohl & et al, 1982: 190) مقایسه می‌شوند. سفال (لوح ۳ شماره‌ی ۳) از شبکه‌ی I4 متمایل به بخش غربی راس تپه است. این قطعه یک بدنه‌ی منقوش با کیفیت بالا و از سفال‌های شبیه فرهنگ نمازگاه است. نقوش این قطعه سفال به صورت باندی و زیگزاگی با رنگ‌های سیاه، نخودی و قرمز است و با سفال‌های عصر مفرغ الغ تپه (Sarianidi, 1983: 188) و با نمازگاه IV (Lecomte & et al, 2002:) قابل مقایسه است. شبکه I5 متمایل به بخش غربی راس تپه قرار گرفته است و سفال

(لوح ۳ شماره ۴) از این شبکه، از نوع سفال دست‌ساز با پخت کافی و آمیزه‌ی شن ریز است. برای بیرون آن پوشش گلی رقیق استفاده شده و روی آن به صورت چندرنگ با طرح‌های هندسی منقوش شده است که با بسیاری از سفال‌های عصر مفرغ مخارتپه، تربت جام (نامی، ۱۴۰۱: ۲۸)، محوطه‌های نیشابور (Hiebert & Dyson, 2002:139) و الغتپه (Lecomte et al, 2002:125) قابل مقایسه است. شبکه‌ی J4 متمایل به بخش غربی راس تپه قرار گرفته که از آن سفال‌های (لوح ۳ شماره ۵ و ۶) برداشت شده است. این سفال‌های منقوش اکثراً دست‌ساز و دارای پخت کافی هستند و بر روی آن‌ها با استفاده از چند رنگ تزئین صورت گرفته است. این قطعات در دسته سفال‌های پلی کرم قرار دارند و احتمالاً از نوع سفال نمازگاه و مربوط به عصر مفرغ هستند که از نظر ویژگی‌های کلی تکرار قطعات به دست آمده از دیگر شبکه‌ها هستند. بدنه‌های منقوش به دست آمده از این شبکه با خمیره‌ی قهوه‌ای و نخودی و پوشش گلی نخودی تیره با نقوش هندسی مثلث‌های توپر و خطوط هاشور با رنگ سیاه در سطح آن‌ها تزئین شده است. این سفال‌های منقوش با نمونه‌های به دست آمده از تپه نادری (وحدتی و ژانگ، ۱۳۹۶: ۴) و الغتپه (Lecomte et al, 2002:125) و سفال عصر مفرغ منطقه‌ی خراسان (Hiebert & Dyson, 2002: 139) و سفال عصر مفرغ حوزه‌ی اترک (میرزایی و دانا، ۱۳۹۵: ۲۲۷) قابل مقایسه هستند. سفال (لوح ۳ شماره ۷) از شبکه‌ی K3 متمایل به بخش غربی به دست آمده است. این سفال دست‌ساز با پخت کافی است. در بدنه‌ی بیرونی این سفال پوشش گلی رقیق استفاده شده و بر روی این پوشش با استفاده از دو رنگ سیاه و قهوه‌ای نقوش باندی و زیگزاگی و هندسی ایجاد شده است. این سفال‌ها مربوط به عصر آهن هستند. این قطعه با نمونه سفال‌های منقوش یاز I - یاریم‌تپه (شیخ، ۱۳۹۳: ۹۲) و سفالینه‌های یاز I قلعه کهنه‌ی میرقلعه‌ی درگز قابل مقایسه است و همچنین در خارج از مرزهای ایران و در محوطه‌های حاشیه‌ی شرقی کپت‌داغ ترکمنستان همچون الغتپه (Sarianidi & Koshlenko, 1985: 356) و ادوان‌تپه (شیخ و دیگران، ۱۴۰۱: ۶) و یاس‌تپه (Gutlyev, 1970: 66) و داشلی (Gutlyev & zadneprovskij, 1985: 48) هم‌سانی فراوانی دارد.

لوح ۳. سفال‌های چندرنگ منقوش، تپه‌ی قشه توت

(نگارندگان: ۱۴۰۳)

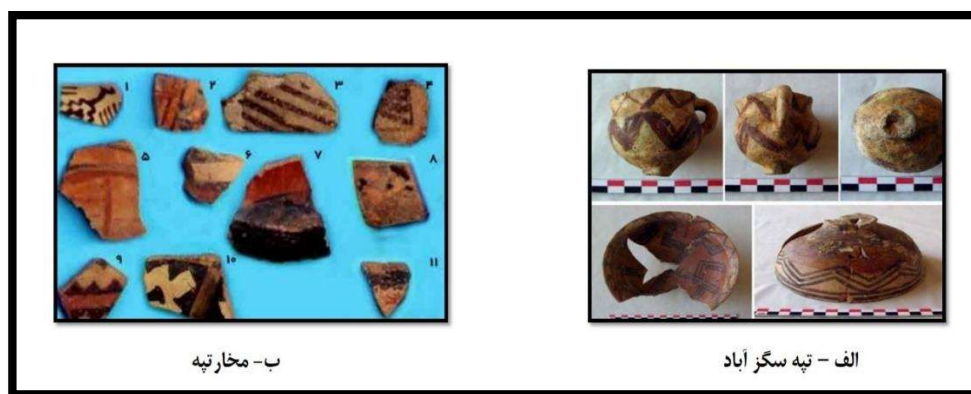
معرفی فرهنگ نمازگاه

برای دوره‌ی مس و سنگ براساس مطالعات باستان‌شناختی در تپه‌ی نمازگاه آسیای مرکزی که در سال ۱۹۵۲م توسط کوفتین^۱ انجام شد، تاریخ ۴۸۰۰ تا ۲۹۰۰ق.م پیشنهاد شد (کوهل، ۱۳۹۴: ۴۰۵). نمازگاه I طبق یافته‌های به دست آمده از داشجیلی تپه به ۴۸۰۰ تا ۴۰۰۰ق.م باز می‌گردد. سفال این دوره منقوش به رنگ سیاه و و قهوه‌ای تیره با نقوش مثلثی، زیگزاگ، خطوط موج و حیوانات است. نمازگاه II در منطقه‌ی کوهپایه‌ی کپه‌داغ شناخته شده است. این دوره دارای دوگونه سفال است: سفال با پوشش نخودی و منقوش به رنگ قرمز و قهوه‌ای؛ و سفال قرمز منقوش به رنگ سیاه. محدوده‌ی زمانی این دوره بین ۴۰۰۰ تا ۳۵۰۰ق.م است. نمازگاه

1. Kufthin

III بین ۳۵۰۰ تا ۲۹۰۰ ق.م است که سفال‌ها چرخ‌ساز بوده است که دارای سه سنت سفالی همچون سفال خاکستری، سفال نخودی منقوش با رنگ سیاه و سفال چندرنگ بر زمینه‌ی قرمز است و نمازگاه IV از ۲۹۰۰ تا ۲۵۰۰ ق.م و نمازگاه V از ۲۵۰۰ تا ۲۱۰۰ ق.م است که سفال آن قرمز با نقش سیاه بوده است (تصویر ۴) (داوری و دیگران، ۱۳۹۹: ۵۴).

تصویر ۴. نمونه سفال عصر مفرغ: الف - تپه سگز آباد؛ ب - مخابراتیه

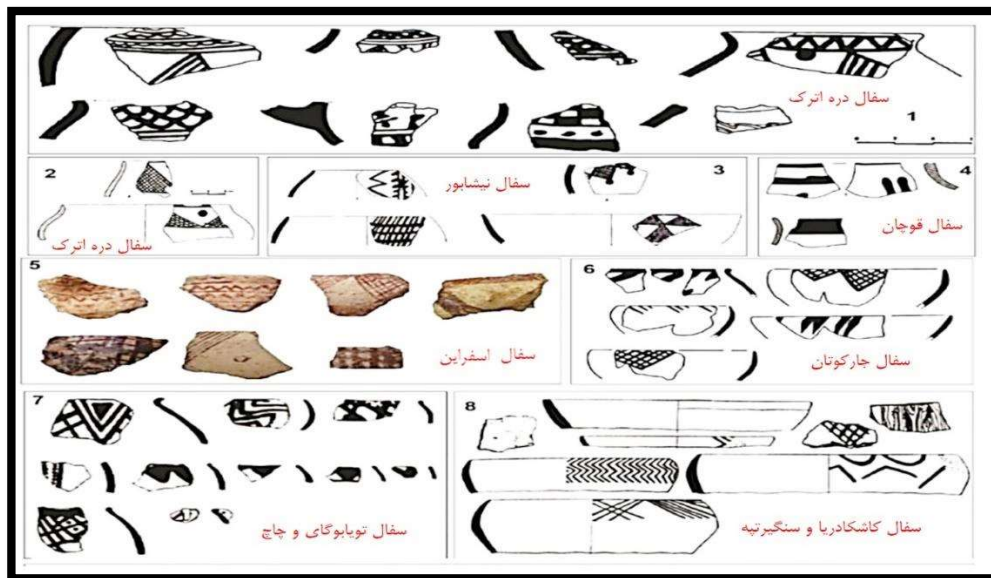

(الف - عزیز خرائقی و دیگران ۱۳۸۹: ۲۹)؛ (ب - نامی، ۱۴۰۱: ۲۸)

معرفی فرهنگ یاز

فرهنگ یاز که متعلق به عصر آهن است، با سه دوره شناخته می‌شود؛ یاز I و II از ۱۵۰۰ تا آغاز پادشاهی هخامنشی، یاز III که به موازات با این دوره و برابر دوره‌ی IV عصر آهن فلات در نظر گرفته می‌شود. این دوره در ایران در دره‌ی اترک، دشت اسفراین، شیروان، تربت جام، نیشابور، سبزوار، درگز، یاریم‌تپه، میرقلعه شناسایی شده است. در خارج از ایران برای نمونه در کپت‌داغ، آتاک، یازتپه، آلکن تپه، جنوب ازبکستان، قزل‌تپه، جارکوتان، کوچوک تپه‌ی تاجیکستان، بلخ باستانی، شمال افغانستان، تیلیاتپه، افراسیاب یافت شده است. سفال‌های این دوره دارای خمیره‌ی دانه‌ریز، درشت‌شن و ماسه است. نقوش آنان هندسی مثل لوزی، مثلث و هاشور با رنگ‌های قهوه‌ای، نارنجی، شرابی و سیاه روی سطح نخودی و با دقت پایین بوده و به صورت دست‌ساز ساخته می‌شدند (تصویر ۵) (شیخ و دیگران، ۱۴۰۱: ۷).

تصویر ۵. نمونه سفال‌های فرهنگ یاز در خراسان و ازبکستان

(شیخ و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۷)

تجزیه و تحلیل داده‌ها

بررسی‌های باستان‌شناسی در شناسایی محوطه‌های باستانی و درک روابط درون یا برون منطقه‌ای بسیار مهم و کاربردی است. از شهرستان صالح‌آباد در متون تاریخی به عنوان زورآباد یاد شده است. ولایت یا بخش زورآباد دشتی است نسبتاً کم‌ارتفاع در مجاورت دو رودخانه‌ی هریرود و کشف‌رود واقع میان دو رشته کوه در شمال و جنوب، که اولی زورآباد را از سرخس و نواحی قدیمی گنج‌رستان و بادغیس جدا می‌کند و دومی میان زورآباد و ولایت جام است. قرار داشتن زورآباد در کنار رشته کوه کم‌معبور و مرزی ایران و ترکمنستان، یا خراسان کنونی و دشت خاوران پیشین هم اهمیتی تاریخی به آن داده است. با توجه به این که حواشی رودهای بزرگ جهان اولین مرکز یک‌جانشینی و کشت و زرع و تمدن بوده‌اند، می‌توان پذیرفت که حاشیه‌ی رودهای کشف‌رود و هریرود باید از مناطق اولیه‌ی تمدن در ایران بوده باشد؛ و قرار گرفتن زورآباد در میان بستر دو رود، اهمیت بیشتری به آن منطقه بخشیده است. محوطه‌های باستانی زیادی در این منطقه دیده می‌شود که نشان از مدنیت قرون اولیه‌ی اسلامی و پیش از اسلام و حتی

ماقبل تاریخ دارند. در بررسی روشمند تپه‌ی قشه‌توت جمعا ۱۱۴ قطعه سفال نمونه‌برداری شد که در ابتدا تمام آن‌ها به صورت کلی‌نگر و در قالب ویژگی‌های فنی دسته‌بندی شدند، سپس، ۵۲ قطعه سفال شاخص به منظور انجام مطالعات دقیق گونه‌شناسی و ارائه‌ی گاه‌نگاری نسبی، طراحی، عکاسی و مقایسه شدند. در نهایت، براساس گونه‌شناسی و مقایسه‌ی موردی تمام گونه‌های شاخص جمع‌آوری شده از بررسی روشمند تپه قشه‌توت می‌توان یک توالی فرهنگی نسبتاً طولانی مدت از دوره‌ی مس سنگی تا عصر مفرغ برای این تپه در نظر گرفت. تپه‌ی قشه‌توت به دلیل قرار گرفتن در حوزه‌ی فرهنگی شمال شرق ایران همواره در ارتباط با فرهنگ‌های مختلف بومی و تأثیرپذیرفته از آن‌ها و فرهنگ‌های خارج از مرزهای کنونی ایران بوده است. بیشترین تأثیر در این زمینه از فرهنگ‌های عصر مفرغ و عصر آهن حوزه‌ی ترکمنستان گرفته شده است؛ چرا که بیشتر قطعات سفالی برداشت‌شده از این تپه مربوط به عصر مفرغ و عصر آهن هستند و با فرهنگ‌های نمازگاه و یاز که مربوط به عصر مفرغ و عصر آهن ترکمنستان و کشورهای واقع در شرق ایران مشابه هستند. در این میان ویژگی‌های بومی و محلی نیز در سفال‌های مطالعه‌شده دیده می‌شود. در نهایت براساس تمام اطلاعات تفکیک شده می‌توان گفت تپه‌ی قشه‌توت یک توالی فرهنگی قوی از دوره‌ی مس و سنگ تا عصر مفرغ قدیم و عصر مفرغ میانی و فرهنگ بلخی - مروی^۱ BMAC و فرهنگ عصر مفرغ جدید و فرهنگ‌های عصر آهن شامل یاز ۱ و ۲ و ۳ در خود جای داده است.

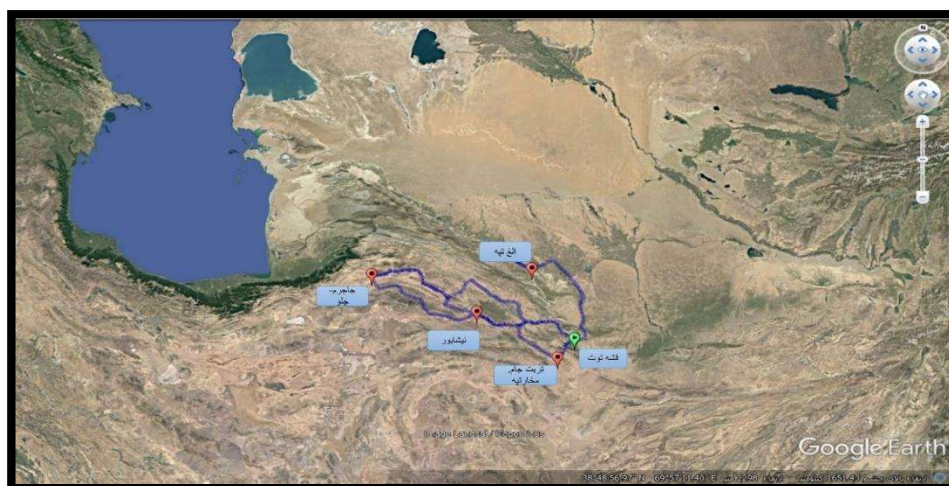
تحلیل سفال دوره‌ی مس و سنگ قشه‌توت

سفال‌های مس سنگی قشه‌توت از نظر فراوانی کمترین تعداد را در بین کل جامعه آماری مطالعه‌شده دارند. دو قطعه سفال دوره‌ی مس و سنگ تپه‌ی قشه‌توت نیز از شبکه H6 به دست آمده‌اند که این شبکه متمایل به بخش شرقی تپه است. سخت است براساس این دو قطعه محل استقرار دوره‌ی مس و سنگ را جانمایی کرد، اما چون همین دو قطعه تنها نمونه‌های دوره‌ی مس و سنگ هستند و از این شبکه به دست آمده‌اند، شاید بتوان این بخش را برای محدوده‌ی

۱. مخفف فرهنگ بلخی مروی Bactria Margiana Archaeological Complex

استقرار مس و سنگ تپه‌ی قشه‌توت در نظر گرفت. هر دوی این قطعات همان‌طور که بیان شد دارای پخت نسبتاً کافی با آمیزه‌ی گاه هستند. در بیرون و درون پوشش گلی غلیظ دارند و به روش دست‌ساز ساخته شده‌اند. رنگ پوشش درون و بیرون قهوه‌ای مایل به قرمز است. سفال دوره‌ی مس و سنگ قشه‌توت با مخارتپه (نامی، ۱۴۰۱: ۲۸-۲۵) و محوطه‌های نیشابور (Hiebert & Dyson, 2002: 139) و الغ تپه (Lecomte et al, 2002: 125) قابل مقایسه هستند (تصویر ۶).

تصویر ۶. نقشه‌ی ارتباطی قشه‌توت، دوره‌ی مس و سنگ

(نگارنده: ۱۴۰۳)

سفال عصر مفرغ قشه‌توت

پس از سفال عصر آهن، گونه سفالی عصر مفرغ مربوط به فرهنگ‌های نمازگاه، بلخی مروی و عصر مفرغ جدید در رتبه‌ی دوم فراوانی قرار دارند. سفال‌های عصر مفرغ و فرهنگ‌های نمازگاه و بلخی - مروی و مفرغ جدید نیز از شبکه‌های K6, J4, I6, I5, I4, I3, H3, G6, E7, E4 به دست آمده‌اند. هرچند براین اساس پراکنش این گونه سفال در بیشتر بخش‌های تپه دیده می‌شود، اما به نظر می‌رسد با توجه به تراکم شبکه‌ها مرکزیت استقرار عصر مفرغ قشه‌توت متمایل به نیمه‌ی جنوبی تپه باشد؛ بنابراین وسعت استقرار عصر مفرغ تپه‌ی قشه‌توت کوچکتر از وسعت

استقرار عصر آهن است. براساس محدوده، پراکنش سفال‌های عصر مفرغ و عصر آهن تا حدودی همپوشانی استقرار (احتمالا به صورت عمودی) دارند. سفال‌های مشابه فرهنگ نمازگاه همه دارای کیفیت خوب، پخت کافی و ظرافت متوسط هستند و بدنه‌ی بیرونی آن‌ها اکثرا دارای پوشش گلی رقیق و صیقل‌شده است. بر روی اکثر آن‌ها به روش چندرنگ نقوش هندسی متنوع ایجاد شده است. این گونه سفال‌ها با محوطه‌های شاخص این فرهنگ در بیرون از مرزهای فعلی ایران مقایسه می‌شوند و سفال نمازگاه قشه توت نشان از تأثیرپذیری و نفوذ این فرهنگ‌ها به مناطق غربی‌تر است. سفال‌های گونه بلخی - مروی نیز وضعیت مشابهی دارند و با محوطه‌های خارج از مرزهای کنونی ایران مقایسه می‌شوند. سفال گونه عصر مفرغ جدید قشه توت، که سفال ساده‌تر با کیفیت متوسط و معمولا بدون نقش هستند، با فراوانی کمتر نسبت به نمونه‌های پیش گفته، بیشتر با محوطه‌های عصر مفرغ جدید ایران مقایسه می‌شوند. سفال گونه نمازگاه^۱ قشه توت با سفال‌های یاریم‌تپه درگز در دوره‌ی نمازگاه IV و III (Kohl & et al, 1982: 195) و الغ تپه (Sarianidi, 1983: 194) در دوره‌ی نمازگاه IV قابل مقایسه هستند. سفال گونه فرهنگ بلخی - مروی قشه توت را می‌توان با نمونه‌ی مشابه به دست آمده از منطقه‌ی بجنورد همچون تپه‌ی عشق‌آباد (vahdati, 2014: 23) و نمونه سفال مشابه از تپه‌حصار دامغان (Schmidt, 1937: 215) مقایسه کرد. فرهنگ دوره‌ی مفرغ در تپه آنو از دوره آنوی III شناسایی شده و در تپه نمازگاه آثار دوره‌های سه‌گانه III و IV و V معرف فرهنگ مفرغ بوده است. جایگاه این فرهنگ، علاوه بر آنو و نمازگاه در خاپوز تپه، اطراف تجن و ده محل در حاشیه‌ی جنوبی ترکمنستان و نیز دشت درگز، شیروان، اطراف گرگان و تپه‌حصار دامغان بوده است (تصویر ۷).

۱. نمازگاه تپه یا تپه نمازگاه، تپه‌ای پیش‌تاریخی از هزاره پنجم پیش از میلاد در نزدیکی شهر عشق‌آباد در ترکمنستان امروزی و در نزدیکی مرز ایران است. در این تپه‌نگاره‌های روی سفال متنوعی و از جمله بزهایی که در برابر گیاهان و درختان ایستاده‌اند، به دست آمده است.

تصویر ۷. نقشه ارتباطی قشه‌توت، عصر مفرغ

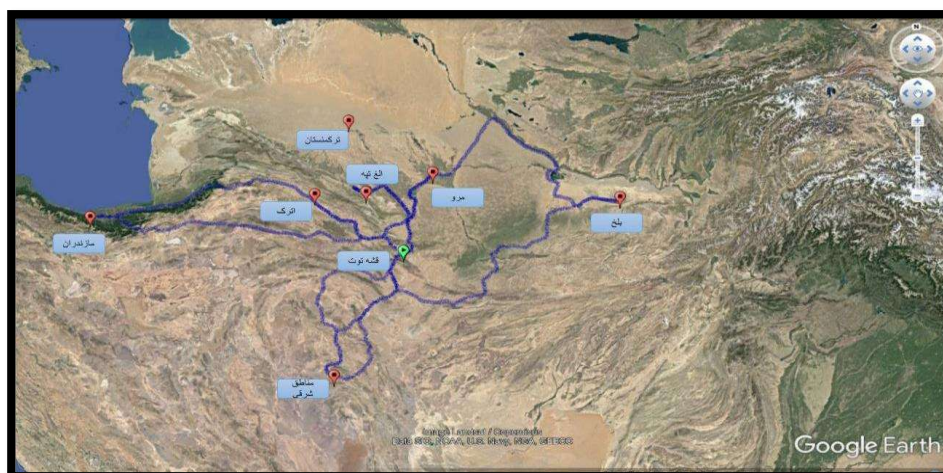
(نگارنده: ۱۴۰۳)

سفال عصر آهن قشه‌توت

براساس گونه‌شناسی به عمل آمده بر روی نمونه‌های شاخص و با توجه به فراوانی گونه‌های سفالی مربوط به فرهنگ‌های عصر آهن، بیشترین تعداد قطعات گونه‌شناسی‌شده‌ی تپه‌ی قشه‌توت مربوط به این دوران است. سفال‌های عصر آهن قشه‌توت از شبکه‌های متعددی نظیر E5, B4, مربوط به این دوران است. سفال‌های عصر آهن قشه‌توت از شبکه‌های متعددی نظیر E5, B4, F5, G3, G4, G5, G6, H3, H4, H6, I5, J2, J3, J4, K3, K6 این وسعت پراکنش مشخص است که استقرار دوره‌ی آهن تپه‌ی قشه‌توت بسیار وسیع‌تر از دیگر دوره‌ها بوده است. فراوانی قطعات سفال این دوره نیز شاهی بر این ماجراست. سفال عصر آهن قشه‌توت با سفال‌های عصر آهن فرهنگ باز به وضوح قابل مقایسه هستند. سفال‌های این گونه دارای کیفیت مناسب، پخت کافی و ظرافت متوسط هستند و معمولاً پوشش بیرونی آن‌ها از نوع گلی رقیق در طیف‌های نخودی تا قرمز مایل به قهوه‌ای است. در نمونه‌های منقوش معمولاً با رنگ سیاه یا قرمز بر بدنه‌ی سفال نقوش خطی به شکل باند یا نقوش هندسی ایجاد شده است. سفال عصر آهن قشه‌توت با سفالینه‌های منقوش یاز I - یاریم‌تپه (شیخ، ۱۳۹۳: ۹۲) و سفالینه‌های یاز I قلعه کهنه‌ی میرقلعه‌ی درگز، تپه‌پری مازندران (رضایی نیا و دیگران، ۱۴۰۰:

۵۷) و محوطه‌های شرق ایران (وحدتی، ۱۳۹۹: ۱۹۷) و دره‌ی اترک (Ricardi, 1980: 61) قابل مقایسه هستند و همچنین در خارج از مرزهای ایران با محوطه‌های حاشیه‌ی شرقی کپت‌داغ ترکمنستان همچون الغ‌تپه (Sarianidi & Koshlenko, 1985: 196)، یاس‌تپه (Gutlyev, 1970: 66)، داشلی (Gutlyev & zadneprovskij, 1985: 48) و انواع ظروف سفالی یاز (واحه‌ی مرو) (Gubaev, Koshelenko & Tosi, 1998: 82-85) که مربوط به فرهنگ یاز I است، هم‌سانی فراوانی دارد (تصویر ۸).

تصویر ۸. نقشه‌ی ارتباطی قشه‌توت، عصر آهن

(نگارنده: ۱۴۰۳)

نتیجه

براساس تجزیه و تحلیل داده‌های سفالین تپه قشه توت، می‌توان بیان داشت که این تپه، به دلیل قرارگرفتن در کریدور ارتباطی و نزدیکی به دو کشور افغانستان و ترکمنستان، تأثیرات فرهنگی قابل توجهی را تجربه کرده است. موقعیت جغرافیایی این محوطه موجب شده است تا در طول تاریخ، تبادل فرهنگی و تجاری میان این مناطق به سهولت انجام شود و نتایج آن در مصنوعات فرهنگی و سفالینه‌های کشف‌شده مشاهده گردد. این تأثیرات فرهنگی نشان‌دهنده‌ی تعاملات پیچیده و متنوع میان فرهنگ‌های مختلف در این بازه‌ی زمانی است. براین‌اساس در این پژوهش در ابتدا برای گونه‌شناسی سفالینه‌ها که بیشترین اطلاعات از نوع استقرار و گاه‌نگاری تپه را به ما ارائه می‌دهد، به روش بررسی روشمند، سفال‌های شاخص انتخاب گردید. با توجه به وسعت و گستردگی تپه و محوطه‌ی اطراف قشه‌توت، به منظور دقت هرچه بیشتر در ثبت و ضبط داده‌ها و همچنین برای جانمایی هرچه بهتر و راحت‌تر شبکه‌ها، ابعاد هر شبکه ۲۵ × ۲۵ متر در نظر گرفته شد. در ابتدا شبکه‌ها بر روی نقشه‌ی محوطه در نرم افزار "Google Earth" جانمایی شد و چهار گوشه‌ی مربع اصلی با دستگاه ثبت موقعیت جغرافیایی GPS ثبت شد و شبکه‌بندی داخلی بر سطح محوطه پیاده شد. سپس جمع‌آوری نمونه سفال‌ها براساس انتخاب نمونه‌های شاخص در شبکه‌ها انجام گرفت. مطالعه‌ی داده‌های سطحی این تپه، با هدف اولیه‌ی بازسازی تاریخ استقرار آن، نیازمند روشی بود که تمامی بخش‌های مختلف تپه را دربرگرفته و در عین کارآمدی، بر اصول آماری نیز مبتنی باشد. بدین منظور، پس از تهیه‌ی نقشه‌ی توپوگرافی تپه و شبکه‌بندی نقشه به مربع‌های ۲۵×۲۵ متر، با روش نمونه‌برداری تصادفی ساده، از بیشتر شبکه‌های دارای پراکنش مواد فرهنگی، نمونه انتخاب شدند. برای نمونه‌گیری از مواد فرهنگی جمع‌آوری شده در مربع‌های ترسیم شده، شیوه‌ی نمونه‌برداری انتخابی به کار بسته شد که در آن تمامی مواد فرهنگی موجود در هر شبکه جمع‌آوری می‌شوند و از میان نمونه‌ها، آن‌هایی که حاوی بیشترین اطلاعات بودند، کدگذاری و برداشت شدند و بقیه‌ی یافته‌ها در همان شبکه‌ی خود مجدد پراکنده شد. طی این شیوه، شمار ۱۱۴ قطعه سفال به دست آمد که از میان آن‌ها ۵۲ قطعه سفال شاخص برای مطالعات تکمیلی گونه‌شناسی انتخاب شدند. در نهایت و براساس تمام اطلاعات به دست آمده از این پژوهش مشخص شد نمونه‌های مطالعه‌شده مربوط به دوره‌های

مختلف فرهنگی از پیش از تاریخ هستند. تنوع گونه‌های سفالی و مطالعه‌ی گونه‌شناسی قطعات سفالی و مقایسه آن‌ها با مناطق همجوار نشان داد تپه‌ی قشه‌توت برای اولین بار در دوره‌ی مس و سنگ به شکل یک روستای کوچک مورد سکونت قرار گرفته است. تعداد نمونه‌های قابل گونه‌شناسی این دوره بسیار کم است. پس از دوره‌ی مس و سنگ، تپه‌ی قشه‌توت در دوره‌ی مفرغ و فازهای مختلف آن به شکل یک استقرار بزرگ مورد سکونت قرار گرفته است. سفال‌های عصر مفرغ قشه‌توت مربوط به فازهای مختلف این دوره هستند. بیشترین قطعات سفال دوره‌ی مفرغ این تپه با فرهنگ‌های عصر مفرغی منطقه‌ی ترکمنستان همچون نمازگاه III و IV مقایسه می‌شوند؛ همچنین در بین نمونه‌ها شواهدی از سفال فرهنگ بلخی - مروی نیز قابل مشاهده است. پس از عصر مفرغ، تپه‌ی قشه‌توت در بازه‌ی زمانی عصر آهن به شکل متوالی و مداوم توالی استقرار را نشان می‌دهد. سفال‌های عصر آهنی قشه‌توت از نظر فراوانی بیشترین تعداد را به خود نسبت می‌دهند. براین اساس استقرار در عصر آهن این تپه به بزرگترین حد خود می‌رسد. سفال‌های عصر آهنی قشه‌توت نیز همچون دوره‌ی قبل با فرهنگی‌های خارج از مرزهای فعلی ایران همچون یاز بیشترین هم‌سانی را دارند. همچنین سفال عصر آهن قشه‌توت بیشترین مشابهت را با فرهنگ عصر آهن I در ترکمنستان دارد. در پایان با توجه به نقشه‌ها و مطالعات تطبیقی، فرهنگ یاز و نمازگاه منطقه‌ی ترکمنستان و پس از آن فرهنگ سفالی بلخی افغانستان بیشترین تأثیرات فرهنگی بر سفالینه‌های پیش از تاریخی این منطقه داشته است که نشان‌دهنده‌ی ارتباطات فرافرهنگی این منطقه است. پس از آن، در محوطه‌های داخلی ایران همچون شهر سوخته در جنوب شرق، گرگان، بجنورد و درگز در شمال شرق، نیشابور در شرق، تپه‌حصار در مرکز می‌توان بیشترین ارتباط و تاثیرگذاری فرهنگی را برای این دوره مطرح نمود.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- باصفا، حسن (۱۳۹۶). تبیین فرهنگ‌های دوره آهن دشت نیشابور بر اساس مواد فرهنگی تپه تیغ مهره. *مجله جامعه‌شناسی تاریخی*، ۱۹(۱)، ۱-۱۸.
- جامی‌الاحمدی، مانا (۱۳۸۷). *بازنگری مطالعات پارینه‌سنگی در حوضه رودخانه کشف رود و معرفی محوطه‌های جدید پارینه‌سنگی* (پایان نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- داوری، محمد صادق، حسن باصفا، طغرابی، محمود (۱۳۹۹). تبیین گاه‌نگاری نسبی استقرارها و ارزیابی نظام‌های فرهنگی پیش از تاریخ حوضه کشف رود دشت مشهد از دوره نوسنگی تا مفرغ‌میانی. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۲(۳)، ۴۱-۶۳.
- رضایی‌نیا، عباس‌سعی، وحدتی، علی‌اکبر و شریفی، مصطفی (۱۴۰۰). یافته‌های فرهنگ عصر آهن تپه پری جای‌مازندران. *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۵(۱۶)، ۵۱-۶۸.
- شیخ، محمد (۱۳۹۳). *بررسی سیستماتیک یاریم‌تپه درگز، بررسی و شناسایی استقرار پیش از تاریخ یاریم‌تپه و تدوین گاه‌نگاری با استناد به یافته‌های سفالی* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
- شیخ، محمد، جعفری‌خان‌ببین، مینا و شیرازی، روح‌الله (۱۴۰۱). شناسایی فرهنگ یاز I (آهن آغازین)، در *یاریم‌تپه درگز، خراسان. باستان‌پژوه*، ۲۲(۲۷)، ۲۲-۴.
- عزیزی‌خرانقی، محمدحسین، نیکنامی، کمال‌الدین، و مرادی، نسترن. (۱۳۸۹). عصر مفرغ جدید در تپه سگزآباد بر مبنای یافته‌های سفالی. *مجله پیام باستان‌شناسی*، ۷(۱۴)، ۲۱-۳۴.
- کوهل، فیلیپ الف (۱۳۹۴). *باستان‌شناسی آسیای مرکزی از دوره پارینه‌سنگی تا عصر آهن* (ترجمه حسین رمضانپور و معصومه مرادیان)، تهران: انتشارات سمیرا.
- میرزایی، آرزیتا و دانا، محسن (۱۳۹۵). جشن‌نامه میرعابدین کابلی، بازنگری عصر مفرغ در دره اترک بالای: بررسی‌های جدید باستان‌شناختی در شمال خراسان. *مفاخر میراث فرهنگی ایران*، شماره ۲، ۲۳۵-۲۱۵.

نامی، حسن (۱۴۰۱). گاهنگاری نسبی، تحلیل محیطی و باستان‌شناختی محوطه مختار تپه (ترتت جام، شمال شرق ایران). *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۶ (۲۱)، ۴۰-۷. وحدتی، علی اکبر (۱۳۹۳). *کاوش در جیران تپه. فصلنامه علمی فنی هنری اثر*، ش ۶۱، ۱۲۹-۱۳۴.

وحدتی، علی اکبر (۱۳۹۴). *عصر مفرغ و آهن خراسان (۳۰۰۰ تا ۵۰۰ ق.م)*، گذری بر باستان‌شناسی خراسان. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.

وحدتی، علی اکبر (۱۳۹۹). *عصر آهن در شرق ایران، ۱۵۰۰ تا ۵۵۰ ق.م. نخستین همایش دوسالانه بین‌المللی انجمن علمی باستان‌شناسی ایران*. تهران: آریارمنا. وحدتی، علی اکبر و ژانگ، لیانگرن (۱۳۹۶). گزارش مختصر فصل دوم هیأت مشترک ایران و چین در تپه نادری، شیروان، خراسان شمالی. *شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران*. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.

Ariai, A. & Thibault, C. (1975). Nouvelles précisions a propos de l'outillage paléolithique ancien sur galets du Khorassan (Iran)". *Paléorient*, No. 3, 101-108.

Askarov, A.A., & Al'baum, L.I., (1979). Poselenije Kuchuktepa. *Tachkent: Fan*.

Duke, Kh.I. (1982b). Chirakchinskoe poselenie. *Istorija Material'noj Kul'tury Uzbekistana*. vol 17, 19-29

Gubaev, A, Koshelenko, G. A., & Tosi, M., (1998). The Archaeological Map of the Murghab Delta. Preliminary Reports 1990-95, (Reports and Memoirs, vol. Series Minor Volume III), Rome, ISIAO, XXXVII", ia 37: 111-47. Centro Scavie Ricerche Archeologic he.

Gutlye, G. Z. (1985). *Yashildepe reference monument of the Early Iron Age in the territory of the Northern Parthia*. Proceedings of the Academy of Sciences of the Turkmen SSR 4, 44-50

Gutlyev, G. (1970). *Raboty na poselenii rannezheleznogo veka Yasi-depe i i Baba-Durmaza*. K.D., III , 64-71.

Hiebert, F., Robert, H., & Dyson , J.r. (2002). Prehistoric Nishapur and the frontier between Central Asia and Iran; *Iranica Antiqua*, Vol. XXXVII. Doi: 10.2143/IA.37.0.120

Kohl, P. L., Biscione, R. & Ingraham, M. L. (1982). "Implications of Recent Evidence for the prehistory of Northeastern Iran and Southwestern Turkmenistan", *Iranica Antiqua*, Vol. XVI, 185-204.

- Korbel, G. (1983). *Archäologische ergebnisse einer glandebegung im gebiet von Torbat-e Djam und Tayyebat (Khorasan)*. AMI. Band 16, 18- 57.
- Lecomte, O., Francfort, H.P., boucharlate, R., & mamedow., M .(2002). Recherches Archaeologiques Recent a Ulug Depte (Turkmenistan). *Paleorient and CNRS Editions*. Vol.28/2, 123-133.
- Pumpelly, R. (1908). Explorations in Turkestan. Prehistoric Civilizations of Anau, Washington, *Carnegie Institue*.
- Ricardi, R.V. (1980). Archaeological survey in the upper Atrek Valley (Khorassan,iran): preliminary report . *Mesopotamia*, 15, P :51-72
- Ricciardi, R. V. (1980). Archaeological Survey in The upper atrek valley (Khorassan, Iran).Preliminary Report; XVII.
- Sarianidi, V.I., (1972). EXcavations of Tillya-Tepe in Northern Afghanistan. THE SCIENCE. Tillja-Tepe v severnom Afghanistane , *New York : Harry N. Abrams*,
- Sarianidi, V.I.,(1983). The Pottery of Shahr-i Sokhta I and its Southern Turkmenian Connections, in M. Tosi, (ed.), *Prehistoric Sistan 1 (IsMEO Rep. Mem. XIX, 1)*, Rome, 183-200.
- Sarianidi,V.I., & Koshelenko G.A. (1985). Merv oasis, northern Parthia, Serakh oasis, northern Bactria, in: G.A. Koshelenko (ed.), *Ancient States of the Caucasus and Central Asia, Moscow, Nauka*. 181-192.
- Schmidt, v, (1937). Excavations at Tape Hissar: Damhan, The University Museum, Philadelphia
- Vahdati , A.A., (2014). A BMAC Grave from Bojnord, Northeastern Iran, Iran, Vol. 52 , 19-27. <http://irdoi.ir/127-629-767-949>